

الگوی «حوزه‌ی انقلابی» در اندیشه و عمل امام خمینی(ره) تأثیر اقامت در نجف و زیارت عتبات

محمد قدرتی شاتوری^۱

چکیده

هدف: تحلیل الگوی «حوزه انقلابی» در اندیشه و عمل امام خمینی(ره) و تحلیل نقش دوران اقامت ایشان در نجف اشرف و سیره زیارتیشان در عتبات عالیات در شکل‌گیری و تکوین این الگو است.

روش‌شناسی پژوهش: پژوهش حاضر با رویکرد تحلیلی - تبیینی و با بهره‌گیری از منابع دست اول (آثار امام خمینی(ره)، خاطرات نزدیکان و منابع تاریخی معتبر) انجام شده است. در این مطالعه از روش تحلیل محتوای کیفی برای بررسی و استخراج مضامین اصلی در سه سطح ساختاری، گفتمانی و عملیاتی حوزه انقلابی استفاده شده است.

یافته‌ها: تحلیل داده‌ها نشان می‌دهد امام خمینی(ره) در نجف، الگویی به هم پیوسته از تحول را پیش برد: الف- در سطح ساختاری، با نوسازی آموزشی و مبارزه با تبعیض، پایه‌های نهاد منعطف و عدالت‌محور را بنا نهاد. ب- در سطح گفتمانی، با احیای مسئولیت اجتماعی روحانیت و نظریه پردازی ولایت فقیه، پیوند دین و سیاست را از حوزه‌ی انتزاعی به عرصه‌ی عملی حکمرانی کشاند. ج- در سطح کارکردی، با ارتقای زیارت به میثاق مبارزاتی و الگوی تربیتی، سرمایه‌ی معنوی شیعه را به منبعی برای بسیج اجتماعی و مقاومت تبدیل کرد. نوآوری تحلیلی مقاله در نشان دادن تعامل تقویت‌کننده این سه سطح و خروج از تحلیل‌های تک‌ساحتی پیشین است.

نتیجه‌گیری: تحلیل حاضر نشان می‌دهد که امام خمینی(ره) با ایجاد تحول همزمان در ساحت‌های علمی، سیاسی، ساختاری و معنوی در نجف، الگوی «حوزه انقلابی» را بنیان نهاد. این الگوی یکپارچه، علم متعهد، سیاست معنوی و اخلاق مردمی را در هم آمیخت و پشتوانه‌ای نظری و عملی برای انقلاب اسلامی فراهم کرد.

کلیدواژه‌ها: امام خمینی، حوزه علمیه نجف، حوزه انقلابی، زیارت عتبات، ولایت فقیه، تحول نهادی.

مقدمه

حفظ اصالت یکی از وظایف اسلامی مردم و امری است که بیانگر واقعیت اسلام و تداوم آن در طول قرن‌ها است. در این میان، زیارت قبور معصومین(ع) به‌عنوان یکی از ارکان فرهنگ شیعی و راهی برای حفظ این اصالت‌ها، همواره جایگاهی ویژه در منظومه فکری و عملی مسلمانان، به‌ویژه شیعیان، داشته است (سبحانی تبریزی، ۲۰۰۹: ۱۳۳). از سوی دیگر، حوزه‌های علمیه شیعه، به‌عنوان کانون‌های اصلی تعلیم و تربیت، نقشی اساسی در پرورش اندیشمندان و مجتهدان برجسته ایفا کرده‌اند. حوزه‌ی علمیه نجف با پیشینه هزارساله، از جمله این نهادهاست که در دوره‌های مختلف با چالش‌هایی مانند رکود علمی و انفعال سیاسی مواجه بوده است (همتیان، ۲۰۲۰، ج ۱: ۱۹)

امام خمینی(ره) به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین شخصیت‌های معاصر شیعه، با نگاهی جامع، هم به تقویت و تحول نهاد حوزه همت گمارد و هم زیارت عتبات را در ابعاد مختلف معنوی، اجتماعی و سیاسی مورد تأکید قرارداد. دوران تبعید ایشان در نجف، فرصتی بی‌بدیل برای تجلی این نگاه جامع بود. ایشان با حضور مؤثر در حوزه علمیه نجف و بکارگیری رویکردهای نوین علمی و سیاسی، تحولی ساختاری و محتوایی در این حوزه ایجاد کردند. تدریس خارج فقه و اصول با عمق علمی و نوآوری‌های فکری، تربیت شاگردان ممتاز و تبیین نظریه ولایت‌فقیه، از جمله فعالیت‌های ایشان بود که حوزه نجف را به مرکزی پویا و پاسخگو به نیازهای جامعه تبدیل کرد (رجبی، ۱۹۹۰: ۱۴۵). ایشان نه‌تنها یک مرجع تقلید، که مصلحی آموزشی و استادی برجسته بودند که توانستند حتی عالمان بزرگ را تحت تأثیر قرار دهند (جمعی از مؤلفان، ۲۰۱۰، ج ۱: ۴۲).

از سوی دیگر، امام خمینی(ره) زیارت عتبات مقدس را نه عملی صرفاً فردی و عبادی که حرکتی انقلابی و میثاقی مبارزاتی می‌دانستند. تقدیر ایشان به زیارت حرم‌های ائمه(ع)، به‌ویژه زیارت منظم حضرت علی(ع) در نجف و امام حسین(ع) در کربلا، نشان‌دهنده نگاهی است که پیوندی ناگسستنی بین مبارزه سیاسی و معنویت شیعی ایجاد می‌کرد (مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۲۰۱۰، ج ۲: ۱۶۵) در نگاه ایشان، زیارت وسیله‌ای برای تقرب به خدا، تجدید بیعت با آرمان‌های اهل‌بیت(ع) و تقویت روحیه انقلابی در جامعه بود.

این پژوهش با تمرکز بر الگوی «حوزه انقلابی» در اندیشه و عمل امام خمینی(ره)، در پی پاسخ به این پرسش است که اقامت ایشان در نجف و اهتمام به زیارت عتبات، چگونه در شکل‌گیری و تثبیت این الگو تأثیر گذاشت؟ فرضیه این است که امام خمینی(ره) با تلفیق هوشمندانه «تحول نهادی حوزه» و «تقویت گفتمان معنویت سیاسی برآمده از زیارت»، الگویی از یک نهاد دینی پویا را ارائه داد که هم توان علمی و هم قدرت بسیج مردمی را دارا بود.

بررسی این موضوع از جنبه نظری، می‌تواند به غنای ادبیات پژوهشی در حوزه مطالعات دینی و سیاسی کمک کند. از جنبه عملی نیز، یافته‌های این پژوهش می‌تواند برای نهادهای فرهنگی و حوزوی در راستای ترویج الگویی جامع از علم‌آموزی دینی و عمل اجتماعی سودمند باشد. این پژوهش با روش

تحلیلی - توصیفی و با استفاده از منابع دست‌اول شامل آثار مکتوب امام، خاطرات همراهان و منابع معتبر تاریخی انجام خواهد شد.

پیشینه پژوهش

مطالعه و بررسی نظام‌مند آثار منتشر شده در حوزه سیره امام خمینی(ره) نشان می‌دهد که اگر چه ابعاد مختلف زندگی و اندیشه ایشان مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است، اما حوزه تلفیقی «تأثیر اقامت در نجف و زیارت عتبات در شکل‌گیری الگوی حوزه‌ی انقلابی» کمتر به‌صورت مستقل و نظام‌مند بررسی شده است.

به‌عنوان نمونه، رجبی (۱۳۶۹) در «زندگی‌نامه‌ی سیاسی امام خمینی(ره)» به بررسی نقش امام در تحولات حوزه نجف پرداخته و بر تأثیرگذاری علمی و تربیتی ایشان تأکید کرده است. این پژوهش نشان می‌دهد که امام با ارائه دیدگاه‌های تازه در مسائل فقهی و اصولی، نقش مهمی در تحول روش‌های تدریس و پژوهش در حوزه‌های علمیه داشتند. فراهانی (۱۳۸۷) در «سلسله موی دوست: خاطرات دوران تدریس امام خمینی(ره)» با رویکردی توصیفی - تحلیلی به بررسی شیوه‌های تدریس و تربیت شاگردان توسط امام در نجف پرداخته است.

مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره) (۱۳۸۹) در «خاطرات سال‌های نجف» با استناد به منابع دست‌اول و خاطرات همراهان امام، به بررسی سیره عملی ایشان در زمینه زیارت عتبات و تحولات ایشان در هنگام حضور در نجف پرداخته است. این پژوهش نشان می‌دهد که تقید امام به زیارت عتبات ابعاد چندگانه‌ی معنوی، سیاسی و اجتماعی داشته است. ستوده (۱۳۸۰) در «پایه‌پای آفتاب» به بررسی ابعاد مختلف شخصیتی امام با توجه به خاطرات همراهان ایشان از جمله توجه ایشان به زیارت عتبات پرداخته است. این پژوهش نشان می‌دهد که امام زیارت را وسیله‌ای برای تقرب به خدا و تجدید بیعت با آرمان‌های اهل بیت(ع) می‌دانستند.

متقی (۱۳۹۷) در مقاله «عمل‌گرایی راهبردی در اندیشه سیاسی امام خمینی(ره)»، به تحلیل الگوی رهبری امام و ویژگی‌هایی چون عمل‌گرایی انقلابی، بسیج نیروهای اجتماعی و گفتمان‌سازی اسلام سیاسی می‌پردازد. این پژوهش به درستی بر خصیصه‌های راهبردی اندیشه امام تأکید می‌ورزد، اما خاستگاه و بستر شکل‌گیری این الگوی راهبردی، به ویژه نقش کلیدی «تجربه نجف» و «تأثیرپذیری از فضای معنوی عتبات» پرداخته نشده است. دمان السلطانی (۱۳۹۴) در پژوهشی با عنوان «فعالیت‌های سیاسی آقای خمینی در نجف»، به تحلیل موشکافانه روابط امام با مراجع نجف، شبکه‌سازی ایشان با نیروهای انقلابی در ایران می‌پردازد. این پژوهش به خوبی نشان می‌دهد که نجف نه تنها به‌عنوان یک مکان تبعید، بلکه به‌عنوان یک «پایگاه فکری-سیاسی» برای بازتعریف و تئوریزه کردن مبارزه عمل کرد. با این حال، این پژوهش عمدتاً بر ابعاد سیاسی و ارتباطی فعالیت‌های امام متمرکز است و از پرداختن به

ابعاد دیگر مانند تحولات علمی امام و نقش آن در الگوی انقلاب و «زیارت عتبات» به عنوان یک عامل معنوی - هویتی مؤثر در شکل‌گیری گفتمان انقلابی ایشان غافل مانده است.

با وجود غنای نسبی مطالعات در هر یک از این دو حوزه مجزا، پژوهشی که به صورت نظام‌مند به بررسی ارتباط و تعامل این دو بُعد در شکل‌گیری الگوی حوزه انقلابی پرداخته باشد، مشاهده نشد. به عبارت دیگر، چگونگی تأثیر فعالیت‌های حوزوی امام در نجف و پیوند معنوی ایشان با عتبات مقدسه در شکل‌گیری الگویی جامع از نهاد دینی پویا، موضوعی است که تاکنون کمتر بدان پرداخته شده است. این پژوهش در پی تکمیل نمودن خلأ پژوهشی است و با نگاهی تلفیقی به بررسی الگوی «حوزه انقلابی» در اندیشه و عمل امام خمینی(ره) می‌پردازد. نوآوری این پژوهش در ارائه‌ی تحلیلی یکپارچه از تعامل میان تحول نهادی حوزه و تقویت گفتمان معنویت سیاسی برآمده از زیارت است.

تاریخچه حوزه علمیه نجف

واژه حوزه یا حوزه علمیه به‌ویژه در میان شیعیان اصطلاحی رایج است که به معنای مرکزی برای آموزش و یادگیری علوم دینی به کار می‌رود (سیدجوادی و همکاران، ۲۰۰۴، ج ۶: ۵۴۹). این مراکز با در اختیار داشتن میراث ارزشمند به‌جامانده از خاندان نبوت و عترت علیهم‌السلام فرهنگی بی‌نظیر را در تمامی عرصه‌های علمی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی به یادگار گذاشته‌اند. حوزه‌های علمیه همانند سایر نهادهای اجتماعی به تدریج و در گذر زمان شکل گرفته است و ریشه‌های تأسیس آنها به صدر اسلام و آغاز بعثت پیامبر اکرم صلی‌الله علیه و آله و سلم بازمی‌گردد که بر اساس حدیث شریف: «و أما الحوادث الواقعة فارجعوا فیها الی رواة حدیثنا فإنهم حجتی علیکم و أنا حجة الله» (طبرسی، ۱۳۸۶ق، ج ۲: ۴۷۰). در عصر غیبت کبری مسئولیت اداره امور فرهنگی و مرجعیت دینی به فقهای مکتب اهل‌بیت علیهم‌السلام واگذار شد و از همین‌جا، سازمان روحانیت شکل گرفت و در حوزه‌های علمیه ری، بغداد، حله، شام، نجف، مشهد، اصفهان، قم و برخی از شهرهای ایران تبلور یافت (همتیان، ۲۰۲۰، ج ۱: ۱۹).

تاریخ حوزه‌های علمیه شیعه طی چهارده قرن گسترده‌تر و پرماجرتر از آن است که بتوان آن را در پژوهشی محدود گنجانند؛ زیرا این نهادهای علمی همواره به‌عنوان پاسداران بی‌بدیل میراث فرهنگی انبیا در سراسر جهان اسلام حضوری فعال داشته‌اند. این حضور در قالب مراکز، مدرسه‌ها و مجامعی متجلی شده که در نقاط مختلف سرزمین‌های اسلامی و تحت تأثیر آموزه‌های قرآن و حدیث شکل گرفته است. هدف اصلی این مراکز آموزش، حفاظت و تفسیر این دو گوهر ارزشمند بوده که حاصل تلاش‌های خستگی‌ناپذیر دانشمندان مؤمن و پویای جامعه اسلامی است (سیدکباری، ۱۹۹۹، ج ۷: ۱). حوزه‌های علمیه به‌عنوان مراکز آموزشی، پژوهشی و تبلیغی در میان شیعیان شناخته می‌شوند که هدف اصلی آنها تربیت روحانیون بر پایه دانش‌های اسلامی با تأکید ویژه بر فقه و اصول فقه است. ریشه‌ی تاریخی حوزه‌های علمیه‌ی شیعه به مدرسه‌های صادقین(ع) در مدینه باز می‌گردد و سپس این سنت در حوزه‌های علمیه بغداد، نجف، حله، جبل‌عامل، اصفهان و بار دیگر نجف ادامه یافته است (مبلغی، ۲۰۲۰، ج ۱: ۱۴).

حوزه علمیه نجف در سال ۴۴۸ هجری با مهاجرت شیخ طوسی به این شهر تأسیس و به مرکز علمی شیعیان تبدیل شد. این حوزه سه دوره اصلی را پشت سر گذاشته است: دوره اول با حضور شیخ طوسی و شکل‌گیری فعالیت‌های علمی آغاز شد. دوره شیخ طوسی نقطه عطفی در تاریخ حوزه علمیه نجف است. او با تأسیس مدرسه‌ها و تشکیل حلقه‌های درس زمینه را برای تربیت صدها مجتهد فراهم کرد (صالحی، ۲۰۱۷: ۱۹). شیخ طوسی با نگارش آثار مهمی مانند «التهذیب» و «الاستبصار» در فقه و «الاقتصاد» در کلام پایه‌های علمی حوزه نجف را استوار کرد. تلاش‌های او نه تنها باعث رونق علمی نجف شد، این شهر را به یکی از مراکز اصلی علوم اسلامی و شیعی تبدیل کرد. به گفته منابع تاریخی در دوره او حدود سیصد مجتهد در نجف فعالیت داشتند که نشان‌دهنده عظمت علمی این حوزه در آن زمان است (فضلی، ۱۴۳۶ق: ۵۵). دوره دوم در زمان صفویان با حمایت سیاسی و اقتصادی احیا شد و دوره سوم در قرن سیزدهم با ظهور عالمانی مانند وحید بهبهانی و علامه بحرالعلوم به اوج شکوفایی رسید (گلابگیرنیک و همکاران، ۲۰۰۴: ۱۲۶-۱۳۴).

امام خمینی(ره) در دوره پایانی شکوفایی حوزه نجف حضور داشت و خود یکی از عوامل تأثیرگذار در تداوم نقش این حوزه در جهان اسلام بود. در این دوره آثار ارزشمندی همچون «اعیان الشیعه» (بزرگ‌ترین دائرة المعارف تراجم شیعه) و «الذریعه إلی تصانیف الشیعه» (جامع‌ترین فهرست کتب شیعی) تألیف شد. همچنین، سید محمدباقر صدر با نگارش کتاب‌های انقلابی «فلسفتنا» و «اقتصادنا» گفتمان جدیدی را در فلسفه و اقتصاد اسلامی پایه‌گذاری کرد (صدر، ۲۰۱۹: ۸)؛ که اقتصاد اسلامی را به‌عنوان نظامی مستقل در کنار اقتصادهای سرمایه‌داری و سوسیالیستی مطرح کرد. این دوره شاهد تحولات مهمی در روش‌های آموزشی و پژوهشی حوزه بود؛ به‌طوری‌که نجف به کانونی تأثیرگذار در جهان اسلام تبدیل شد (فضلی، ۱۴۳۶ق: ۶۰). حوزه نجف با وجود فراز و نشیب‌های سیاسی و اجتماعی همچنان به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مراکز علمی شیعه در جهان است.

نجف به‌مثابه الگوی عملی حوزه انقلابی

اقامت پانزده‌ساله امام خمینی(ره) در نجف اشرف، دوره تبدیل این حوزه کهن به «حوزه انقلابی» بود. ایشان در این دوره، تحولی چندبعدی را در ساحت‌های علمی، سیاسی و ساختاری حوزه ایجاد کردند که در ادامه مورد واکاوی قرار خواهند گرفت:

نوسازی علمی و تربیتی

امام خمینی(ره) در سال ۱۳۴۴ شمسی زیر فشارهای حکومت پهلوی به نجف تبعید شد (ذاکری، ۲۰۱۲: ۳۰۸؛ ستوده، ۲۰۰۴، ج ۵: ۲۶۶). ایشان در این شهر درس‌های خارج فقه و اصول را تدریس کردند که به دلیل عمق علمی و نوآوری‌های فکری با استقبال گسترده طلاب و علمای نجف روبه‌رو شد (عراقچی،

۲۰۱۰: ۲۷۴). امام خمینی(ره) با ورود به نجف، توانست بنیادهای آموزشی حوزه را متحول کند، که در ادامه به تحولات توسط ایشان در این بخش اشاره خواهد شد.

تدریس نوین و جذب حداکثری

به نقل از مرحوم سید محمد بجنوردی سبک امام در تدریس مبتنی بر روش تحقیق و اجتهادی بوده است که طی آن طلاب با بررسی همه‌جانبه نظرات فقهای قدیم و حتی مذاهب اسلامی، به‌صورت محققانی مستقل و ژرف‌نگر تربیت می‌شدند. امام با ایجاد فضای باز علمی، طلاب را به نقد و طرح اشکال در جمع تشویق می‌کردند که این روش در آن زمان در حوزه‌های علمیه بی‌سابقه بوده است. (مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۲۰۱۰، ج ۲: ۵). این روش در تقابل با شیوه‌های سنتی تدریس در آن زمان قرار داشت و نشان می‌دهد حوزه انقلابی امام، حوزه‌ای است که در آن عقلانیت، نقادی و آزادی اندیشه حاکم است.

اندکی پس از ورود ایشان به نجف جمعی از فضلا و علمای برجسته نجف چون آیات راستی، مدنی، کریمی، قدیری، خاتم و رضوانی و دیگران نزد امام رفتند. این افراد از امام درخواست کردند که در حوزه نجف تدریس کنند. امام ابتدا نپذیرفتند؛ اما پس از اصرار زیاد اطرافیان پذیرفتند که در مسجد شیخ انصاری، معروف به مسجد ترک‌ها که در بازار «حویش» و نزدیک به منزل ایشان قرار داشت، تدریس کنند. این تصمیم به‌گونه‌ای گرفته شد که ساعت درس امام با زمان کلاس‌های سایر علما منافاتی نداشته باشد (دعایی، ۲۰۰۵: ۱۱؛ جمعی از مؤلفان، ۲۰۱۰، ج ۴۲: ۱؛ بابایی، بی‌تا: ۴۰).

درخواست جمعی از فضلاء برجسته نجف برای تدریس امام، گواه جایگاه والای علمی ایشان و نشان‌دهنده نفوذ و مقبولیت ایشان بوده است. این مقبولیت، امکان تحقق الگوی حوزه انقلابی را در یکی از مهم‌ترین حوزه‌های علمیه جهان اسلام فراهم نمود. این موضوع بیانگر آن است که ایشان حتی در غربت نیز به‌عنوان یک شخصیت تأثیرگذار در حوزه علمیه شناخته می‌شدند. با وجود درخواست‌های مکرر امام ابتدا تدریس را نپذیرفتند که می‌توان این رفتار را نشانه تواضع و پرهیز از هرگونه جاه‌طلبی دانست؛ اما ایشان پس از اصرار علما با شرط تداخل نداشتن با برنامه‌های دیگر استادان این مسئولیت را پذیرفتند که بیانگر نظم و احترام ایشان به ساختارهای حوزوی است.

درس‌های امام به‌گونه‌ای بود که عالمان باتجربه و کسانی که خود را بی‌نیاز از ادامه تحصیل می‌دانستند، شگفت‌زده و مبهور شدند. آیت‌الله راستی که خود از استادان شناخته شده نجف بود، پس از حضور در درس امام، در جلسه درس اخلاقش اعلام کرد: «ما به کلاس امام رفتیم و اکنون متوجه شدیم که هنوز نکات بسیاری وجود دارد که باید فراگیریم» (آب‌لشکری، ۲۰۰۷: ۱۲۶؛ یوسفیان، ۲۰۰۰، ج ۱: ۲۷). یا به‌عنوان نمونه دیگر شیخ مجتبی لنگرانی، از مدرسین نزدیک به مرحوم خویی، با اشاره به تسلط روحی کم‌نظیر امام در شرایط مختلف و مطالعه آثار علمی ایشان، تأکید کرده است: «من کتاب‌های ایشان را مطالعه کردم و اگر نگوئیم از دیگر مراجع از نظر علمی برتر است قطعاً از آنها پایین‌تر نیست و لذا مسئله مرجعیت و زعامت ایشان از نظر من غیرقابل‌انکار است» (فراهانی، ۲۰۰۸: ۱۹۲). این موضوع نشان

می‌دهد درس امام حتی برای نخبگان حوزه نجف نیز مطالبی ارزشمند و بی‌سابقه ارائه می‌داد. این پذیرش علمی، پایه و مبنای فکری متقنی برای الگوی حوزه انقلابی او فراهم می‌کرد که در آن مرجعیت دینی و رهبری سیاسی در یک شخص جمع می‌شد.

تربیت شاگردان ممتاز و تشکیل شبکه علمی

جمعیت درس امام در نجف حدود سیصد تا سیصد و پنجاه نفر بوده است که نسبت به جمعیت دو هزار و پانصد نفری طلبه‌های نجف تعداد زیادی است (فراهانی، ۲۰۰۸: ۱۹۱). امام در نجف شاگردان برجسته‌ای تربیت کردند که بعدها از ستون‌های فکری و اجرایی نظام جمهوری اسلامی شدند. از جمله شاگردان برجسته‌ی امام به‌جزء شخصیت‌ها و مجتهدان سرشناس در رده بعد از مراجع که برخی از آنان همچون آیات و حجج اسلام حاج آقا مصطفی خمینی، حاج شیخ حسن صافی اصفهانی، حاج شیخ محمدحسین قائینی در نجف اشرف تدریس خارج می‌کردند و برخی دیگر همچون اخوان مرعشی که از مشاهیر علما و مجتهدان نجف بودند و بعضی سطح‌های عالیه فقه و اصول و فلسفه را تدریس می‌کردند، بیشتر شاگردان ایشان از فضایل مبرز حوزه علمیه نجف بوده‌اند که عبارت است از آقایان آیات و حجج اسلام: سید عباس خاتم یزدی، سید مرتضی مه‌ری، شیخ مرتضی اشرفی شاهرودی، شیخ محمود محمدی یزدی، شیخ مجتبی تهرانی، شیخ محمد صادقی تهرانی، شیخ عباسعلی عمیدزنجانی و ده‌ها نفر از علما و طلاب فاضل دیگر. افزون بر این‌ها، برخی دوستان و یاران حضرت امام نیز با عنوان «روحانیون مبارز خارج کشور نجف» فعالیت می‌کردند؛ مانند: شیخ محمدرضا رحمت، شیخ اسماعیل فردوسی‌پور، شیخ محمدرضا ناصری، سید محمود دعایی، سیدحمید روحانی، سیدعلی اکبر محتشمی و... (فلاحی، ۲۰۱۱: ۶۳؛ خاتم‌یزدی، ۲۰۰۴: ۷۹؛ فراهانی، ۲۰۰۸: ۱۹۴). این مجموعه، هسته اصلی یک شبکه علمی-مبارزاتی را تشکیل داد که از ستون‌های فکری و اجرایی نظام جمهوری اسلامی و پشتوانه انقلاب شدند. این شبکه در زمان تبعید، کانال ارتباطی امام با جهان اسلام و پیام‌رسانی انقلاب بود؛ مانند فعالیت روحانیون مبارز خارج کشور و همچنین پس از انقلاب، بدنه مدیریتی کشور را تشکیل داد. این موضوع ثابت می‌کند که اقامت امام در نجف، یک پایگاه تربیت کادر برای انقلاب و نظام آینده بود.

تألیف آثار ماندگار

دوران نجف، دوران شکوفایی تألیف آثار سترگ امام بود. تدریس مباحث کتاب البیع (طباطبایی، ۲۰۱۱: ۳۸۶) و کتاب الخلل فی الصلاة (خمینی، ۱۹۹۹: ۹) منجر به تدوین این آثار شد. امام بحث خلل را پس از پایان بحث خیارات، از سال ۱۳۹۷ق تا هنگام خروج از عراق تدریس کرده و نگاشته است (استادی، ۱۹۹۲: ۳۱۵) برخی این کتاب را نشانه شایستگی‌های فقهی امام خمینی(ره) می‌دانند (ستوده، ۲۰۰۴: ج ۳: ۳۷). همچنین علاوه بر این آثار تحریرالوسیله که پیش‌تر نوشته شده بود، در نجف و با پیگیری شاگردان به‌صورت خلاصه‌شده با عنوان «زبد الاحکام» منتشر شد تا برای عموم مردم قابل استفاده باشد (رجایی،

۲۰۱۳: ۱۶۴؛ عمید زنجانی، ۲۰۰۰: ۸۷) این آثار، نشان‌دهنده پیوند علم و عمل در منظومه‌ی فکری امام بود.

احیای گفتمان سیاسی و نظریه‌پردازی

بر اساس خاطرات مرحوم محتشمی‌پور، حضور امام خمینی(ره) در نجف به سرعت به کانون توجه حوزه تبدیل شد و بحث‌های درس و بعد از درس طلاب و فضلا حول مواضع ایشان می‌گشت. یکی از دلایل اصلی مخالفت با امام، دعوت صریح ایشان به وحدت جهان اسلام در مقابل اسرائیل و حمایت از فلسطین بود و با تبلیغات سوء سعی در تخریب چهره امام داشتند (محتشمی‌پور، ۱۹۹۷: ۵۰۱).

امام بزرگ‌ترین ضربه خود به رژیم پهلوی و بازتعریف نقش حوزه را در همین عرصه انجام داد. یکی از اصلاحات امام خمینی(ره) در نجف تأکید بر نقش فعال روحانیت در مسائل اجتماعی و سیاسی بود. پیش از امام، حوزه‌های نجف بیشتر بر مباحث فقهی و فلسفی متمرکز و از مسائل اجتماعی و سیاسی فاصله داشتند و بسیاری از مراجع و روحانیون نجف رویکردی محافظه‌کارانه داشتند و از ورود به مسائل سیاسی پرهیز می‌کردند؛ به‌عنوان نمونه امام در دوران بیماری مرحوم حکیم، از ایشان عیادت کرد. امام در همین ملاقات، با زیرکی سیاسی از فرصت استفاده کرده و با استناد به قیام امام حسین(ع)، از مرحوم حکیم خواستند تا رهبری مبارزه علیه شاه را بر عهده بگیرند. در مقابل، آقای حکیم با استناد به صلح امام حسن(ع) رویکردی محتاطانه‌تر داشت (عراقچی، ۲۰۱۰: ۲۷۵). لیکن امام این سنت را شکستند و با سخنرانی‌ها و تألیفات خود، حوزه را از یک نهاد صرفاً آموزشی به مرکزی اثرگذار در تحولات سیاسی-اجتماعی تبدیل کردند. امام خمینی(ره) با بیان این‌که حوزه‌های علمیه باید در خدمت مردم و جامعه باشند، نشان دادند که روحانیت نمی‌تواند در برابر ظلم و بی‌عدالتی سکوت کند. این نگرش بعدها به یکی از پایه‌های اصلی انقلاب اسلامی ایران تبدیل شد (داستانی بیرکی، ۲۰۱۴: ج ۲، ۳۹). تحلیل نگارنده آن است که امام خمینی(ره) در نجف با احیای نقش سیاسی-اجتماعی روحانیت تحولی پارادایمی در کارکرد حوزه‌های علمیه ایجاد و با عبور از گفتمان سنتی حوزه به‌مثابه نهاد آموزشی صرف، الگوی حوزه به‌مثابه نهاد پیشران اجتماعی را تثبیت کرد. این تحول روحانیت را از حاشیه‌نشینی سیاسی به کانون تحولات اجتماعی منتقل کرد.

امام برای نخستین‌بار موضوع «حکومت اسلامی» را بر پایه نظریه ولایت فقیه در نجف مطرح و تدریس کرد. ایشان ضمن تدریس خارج فقه، مبانی تشکیل حکومت اسلامی را در ۱۳ جلسه (از ۱ تا ۲۰ بهمن ۱۳۴۸ش) بیان کرد (فاضل استرآبادی، ۲۰۰۸: ۱۵۳). بحث ولایت فقیه با استقبال گرم شاگردان و دوستان امام در نجف روبه‌رو شد (موسوی تبریزی، ۲۰۰۸: ۱۸۰). آغاز تدریس این مباحث نقطه عطفی برای بازاندیشی رابطه ژرف و همه‌جانبه میان دین و سیاست بود (احمدی، ۲۰۰۵: ج ۲، ۶۲). طرح چنین نظریه‌ای در جهان معاصر که به‌طور کلی از ورود دین به عرصه‌های اجتماعی و سیاسی فاصله گرفته بود، ضمن برانگیختن تعجب اندیشمندان زمینه‌ای را برای بررسی بیشتر در این موضوع فراهم کرد

(خواجهمسروی، ۲۰۰۱: ۹۲). امام با سخنرانی‌ها، تألیفات و کتاب‌هایی که در این زمینه ارائه دادند، به مفهوم حکومت اسلامی در میان علما و حوزه‌های علمیه جایگاه ویژه‌ای بخشیدند. به این ترتیب، امام خمینی(ره) با دانش گسترده در علوم اسلامی و خویشن‌داری اخلاقی توانست نه تنها رژیم ضداسلامی پهلوی را به چالش بکشد (پسندیده، ۲۰۰۰: ۱۱۶). افزون بر آن، دین اسلام را به عنوان مکتبی پویا و کارآمد که اصول و روش‌های نوینی برای تأسیس حکومت اسلامی دارد، به جهان معرفی کرد.

اصلاحات درونی و ساختاری حوزه

امام خمینی(ره) برای تقویت درونی حوزه، به اصلاح ریشه‌ای سنت‌های نادرست و ساختارهای تبعیض‌آمیز پرداختند.

مبارزه با تبعیض قومی و ملیتی

یکی از ویژگی‌های بارز امام، برطرف کردن تبعیض‌های میان طلبه‌های افغانی، عرب، ایرانی و دیگر ملیت‌ها بود. امام رویه‌ی رایج در نظام پرداخت شهریه حوزه نجف را دگرگون کردند. پیش از ایشان، علمای نجف میان طلاب عرب و ایرانی با طلاب افغانستانی و پاکستانی تبعیض قائل می‌شدند و آنان را طلاب درجه دو تلقی می‌کردند. برای نمونه، به طلاب افغانستانی و پاکستانی با این توجیه که توان علمی کمتری دارند، شهریه کمتری پرداخت می‌شد؛ این در حالی بود که طلاب ایرانی و عرب، شهریه کامل دریافت می‌کردند. امام خمینی(ره) با درک ضرورت پرداخت شهریه و این که ممکن است واکنش‌های منفی در پی داشته باشد (چرا که همگان می‌دانستند ایشان مقلد داشته و وجوهات شرعی برایشان ارسال می‌شده و خودداری از پرداخت شهریه توجیهی نداشته) (دعایی، ۲۰۰۵: ۱۰)؛ به مسئول تقسیم‌کننده دستور داده‌اند که: «اگر قرار است شهریه‌ای پرداخت شود، باید به صورت برابر باشد و فرقی نمی‌کند، طلبه‌ی واجد شرایط عرب باشد یا... ایرانی». این اقدام بزرگ باعث خوشحالی بسیاری از طلاب شد و سایر مراجع نیز از این سیره پیروی کردند (فردوسی‌پور، ۲۰۱۱، ج ۵: ۱۳۳).

همچنین امام خمینی(ره) با معیاری جدید، مبنای تقسیم شهریه را بر اساس وضعیت تأهل قرار دادند و به طلاب متأهل دوبرابر طلاب مجرد شهریه پرداخت کردند. این اقدام نوآورانه که در نجف مختص به امام بود، توجه بسیاری از طلاب را به ایشان جلب کرد (خاتم یزدی، ۲۰۲۰: ۹۹-۸۵). امام همواره بخشی از بودجه را برای رویدادهای پیش‌بینی نشده و موارد اضطراری کنار می‌گذاشتند. برای نمونه، به طلابی که بیمار می‌شدند یا همسرشان دوران زایمان را سپری می‌کرد، کمک‌هزینه ویژه‌ای اختصاص می‌یافت و در این تقسیم امام به تمام طلبه‌ها یکسان کمک می‌کردند (مهرورزیان، ۲۰۰۶: ۱۲۸).

رفتار امام نشان می‌دهد که به دنبال ایجاد اصلاحات در ساختار سنتی حوزه‌های علمیه بودند. ایشان با حذف تبعیض‌ها گامی مهم در راستای عدالت‌محور کردن این نهاد برداشتند. ایشان با حذف تبعیض‌های ملیتی به تقویت وحدت میان طلاب از ملیت‌های مختلف کمک کردند و این موضوع می‌تواند به عنوان نمادی از وحدت اسلامی و فراتر رفتن از مرزهای قومی و ملیتی در نظر گرفته شود. همچنین باتوجه به

اصلاحات امام، می‌توان گفت، الگوی حوزه انقلابی، حوزه‌ای است که در آن عدالت بر سنت‌های ناعادلانه اولویت دارد. این نگاه، پیش‌نیاز هرگونه تحول بزرگ در نظام علمی و اجتماعی است.

تشریفات‌زدایی و ساده‌زیستی

امام در طول مدتی که در نجف اشرف اقامت داشتند در خانه‌ای محقر و فرسوده در یکی از کوچه‌های شارع الرسول همچون صدها طلبه معمولی اجاره‌نشین بودند (رحیمیان، ۲۰۱۸: ۸۲). ایشان، مانند طلاب معمولی، زندگی بسیار ساده‌ای داشتند و از امکانات رفاهی فقط در حد ضرورت استفاده می‌کردند. ایشان اجازه ندادند که خلخال به هزینه خود برای منزلشان یخچال بخرد و تا دو سال با کلمن آب خنک می‌خوردند و دلیل می‌آوردند که سایر طلبه‌ها نیز یخچال ندارند. تنها زمانی که وضعیت مالی طلاب بهبود یافت و همه توانستند یخچال تهیه کنند، امام اجازه خرید و استفاده از آن را صادر کردند (رجایی، ۲۰۱۳، ج ۲: ۴۳). ایشان با عمل خود ثابت کردند که مبارزه با ظلم، تنها در عرصه سیاسی نیست، بلکه باید از درون و از سبک زندگی و نهادهای دینی آغاز شود. این اقدام، هسته مرکزی حوزه انقلابی بود.

امام به دوری از تشریفات و القاب غیرضروری تأکید داشتند. پس از وفات آیت‌الله حکیم، شرط کردند در مجلس ختم هیچ عنوان و لقبی ذکر نشود و تنها نوشته شود: «مجلس از طرف سماحه آیت‌الله خمینی برگزار می‌گردد». همچنین با وجود چاپ کتاب تحریرالوسیله، دستور دادند عنوان «زعیم حوزه علمیه» از روی جلد حذف شود (جمعی از مؤلفان، ۲۰۱۰، ج ۲: ۴۱). این ساده‌زیستی عالمانه‌ی امام درس عملی برای شاگردان بود که از مریدپرستی پرهیز و به‌جای تکیه بر عناوین بر عمق علمی تکیه کنند و تشریفات را مانع ارتباط با مردم ندانند.

اخلاق‌مداری و تواضع در عین اقتدار علمی

امام خمینی(ره) با ورود به نجف با سلوک معنوی و رفتارهای جذاب اجتماعی به‌سرعت جایگاه ویژه‌ای در میان مردم و طلاب یافتند. برخلاف رویه معمول برخی مراجع که بیشتر محدود به حلقه نزدیکان بودند، ایشان پس از اقامه نماز به ملاقات عمومی با مردم می‌پرداختند و این تعامل صمیمانه موجب شد تا عموم شیعیان اشتیاق فراوانی برای زیارت و ابراز ارادت به معظم‌له پیدا کنند. در مواجهه با شاگردان، تواضع علمی و حوصله در پاسخگویی از ویژگی‌های بارز ایشان بود. این رفتار ترکیبی از مهربانی با دوستان و قاطعیت با مخالفان، از امام شخصیتی کاریزماتیک در نجف ساخته بود (جمعی از مؤلفان، ۲۰۱۰، ج ۱: ۳۳۱).

ملاقات عمومی پس از نماز، حضور در میان مردم و پرهیز از تشریفات نشان دادند که مرجعیت می‌تواند مردمی‌تر و فراتر از چهارچوب‌های سنتی عمل کند. این رفتار نه‌تنها محبوبیت ایشان را افزایش داد، نقش اجتماعی مرجعیت شیعه را نیز دگرگون کرد. امام در محیط رقابتی نجف با حفظ تواضع در عین برخورداری از اقتدار علمی الگویی ارائه دادند که اخلاق و دانش را همراه هم می‌کرد. برخلاف برخی استادان که با فاصله‌گیری از شاگردان هیبت علمی خود را حفظ می‌کردند، امام با پاسخگویی صبورانه به

پرسش‌ها و رابطه‌ای دوستانه با طلبان نسلی از شاگردان را پرورش دادند که هم‌زمان پایبند به اخلاق و انقلابی بودند. این ویژگی بعدها به یکی از ارکان تشکیل شبکه‌ی مبارزان انقلابی تبدیل شد. امام خمینی(ره) در آخرین جلسه‌های درسی خود در نجف به آموزش مباحث اخلاقی به طلبان اهتمام ویژه داشته‌اند و از نکات برجسته‌ی بیانات ایشان می‌توان به تذکرات اخلاقی ظریف مانند هشدار درباره‌ی پیامدهای رفتارهای ناپسند پیش از ماه رمضان که ممکن است آثار آن در طول ماه مبارک باقی بماند، اشاره کرد (جمعی از مؤلفان، ۲۰۱۰، ج ۱: ۷۴). آخرین جلسه‌های درسی امام در نجف در حقیقت، دوره تکمیلی تربیت نیروهای انقلابی بود که نشان می‌داد ایشان قیام سیاسی را بدون قیام اخلاقی ممکن نمی‌دانستند. امام با هوشمندی تشخیص داده بودند که انقلاب بدون تربیت نیروهای اخلاقی مقاوم محکوم به شکست است. تذکراتی مانند هشدار درباره آثار رفتار ناپسند پیش از رمضان نشان‌دهنده نگاه نظام‌مند به تربیت نفوس بود و این آموزش‌ها پایه‌ریزی فرهنگی برای نهضتی بود که نیازمند عناصری با ظرفیت اخلاقی بالا بود.

امام خمینی(ره) با آمیختن درس و دعا و نیایش، سبک جدیدی را در حوزه بنیان گذاشت. ایشان سالی دو بار در اواخر ماه شعبان و آغاز تعطیلات تابستان، با ایراد سخنرانی‌های مبسوط به تبیین معارف الهی می‌پرداخت. در این جلسات با شرح فرازهایی از دعای شعبانیه و تلفیق درس با مفاهیم عرفانی، نه تنها شاگردان را متحول می‌ساخت، بلکه نگاه جدیدی به ادعیه منسوب به امیرالمؤمنین(ع) مانند دعای کمیل و صباح در طلاب ایجاد می‌کرد. این رویکرد بدیع که تلفیق علم و عرفان بود، به الگویی برای دیگر اساتید حوزه تبدیل شد (مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۲۰۱۰، ج ۲: ۶).

صیانت از کيان حوزه و مرجعیت

یکی از نقش‌های برجسته امام خمینی(ره) در دوران حضورش در حوزه نجف پاسداری از حرمت حوزه علمیه و جایگاه مراجع تقلید بود. ایشان احترام ویژه‌ای برای مراجع نجف قائل بود و با تمام وجود از شأن و جایگاه آنان دفاع می‌کرد. امام با تکریم مراجع بزرگی همچون سیدمحسن حکیم، حسین حلی، سیدابوالقاسم خویی و دیگر شخصیت‌های برجسته حوزه اجازه نمی‌داد کسی به مقام آنان بی‌حرمتی کند (ملکوتی، ۲۰۰۶: ۱۹۴). مادامی که آیت‌الله حکیم در قید حیات بود، امام در امور حوزه‌ی نجف دخالت نمی‌کرد و اگر موردی پیش می‌آمد و به ایشان مراجعه می‌شد، فوری به مرحوم حکیم ارجاع می‌داد. بعد از رحلت آقای حکیم نیز در بسیاری از مسائل مهم هرگز مستقل عمل نکرد و قبلاً با افراد دیگر تبادل نظر می‌کرد (فلاحی، ۲۰۱۱: ۸۶). این رفتار امام نه تنها نشان‌دهنده‌ی التزام عملی به سلسله‌مراتب دینی بود، حاوی پیامی سیاسی نیز بود و آن حفظ اقتدار حوزه نجف به‌عنوان کانونی مستقل در برابر جریان‌های تضعیف‌کننده. خودداری ایشان از دخالت مستقیم در امور حوزه تا زمان حیات مرحوم حکیم بیانگر نگاه استراتژیک امام به مسئله زمان‌شناسی و مرجع‌محوری در مدیریت دینی است. این سیاست هم انسجام

درونی حوزه را تضمین می‌کرد و هم به امام این امکان را می‌داد تا بدون ایجاد تنش پایه‌های فکری نهضت خود را استوار کند.

در سال ۱۳۵۴ شمسی، ایشان با ارسال نامه‌ای به حسن‌البکر، رئیس‌جمهور وقت عراق، به سیاست‌های ضدحوزه‌ای رژیم بعث عراق پاسخی انقلابی دادند. در این نامه، امام با اشاره به بازداشت‌های گسترده و اخراج اجباری روحانیان از عراق، این اقدام را مغایر با مصالح جهان اسلام خواندند. ایشان با دفاع از حوزه علمی نجف تأکید کردند که نابودی این کانون علمی، ضربه‌ای جبران‌ناپذیر به پیکره‌ی اسلام و مسلمین است. امام با بیان اینکه «فقها و مراجع جایگاه بالایی در قلب مسلمانان دارند»، اخراج بیش از هزار تن از علماء را اقدامی ضد مردمی و ضد اسلامی دانستند (خمینی، ۲۰۱۰، ج ۳: ۹۴). این موضع‌گیری قاطعانه، نمونه‌ی بارزی از تحقق «حوزه‌ی انقلابی» در اندیشه و عمل امام خمینی(ره) بود که در آن، حوزه‌ی علمیه به سنگری برای مقابله با استبداد و دفاع از حریم اسلام تبدیل می‌شود. اقامت در نجف، این فرصت را به امام داد تا الگویی ماندگار از کارویژه‌ی سیاسی و انقلابی حوزه‌ی علمیه را به نمایش گذارند. امام به شاگردان خود اجازه نمی‌دادند درباره هیچ‌یک از مراجع نظری منفی بیان کنند. ایشان حتی در مواردی به حذف بخش‌هایی از یک کتاب که به اختلاف‌نظرهای داخلی می‌پرداخت، دستور دادند تا مبادا جایگاه مرجعیت تضعیف شود (داستانی بیرکی، ۲۰۱۴، ج ۲: ۳۹). این رویکرد، نشان از راهبرد هوشمندانه ایشان در حفظ وحدت حوزه در عین پیشبرد اهداف انقلابی داشت. امام با این سیاست هم از انزوای جریان انقلابی جلوگیری کرد و هم اجازه نداد اختلاف‌نظرها به بحران مشروعیت‌سازی برای مرجعیت شیعه بینجامد.

زیارت عتبات

برای امام خمینی(ره)، زیارت عتبات تنها یک عبادت فردی نبود، بلکه ابزاری کارآمد برای تقویت بنیان‌های معنوی، اجتماعی و مبارزاتی حوزه انقلابی به‌شمار می‌رفت. سیره عملی ایشان در زیارت، تجلی‌گاه «معنویت انقلابی» بود.

زیارت به‌منابه میثاق مبارزاتی

امام، زیارت را صحنه تجدید پیمان با آرمان‌های اصیل شیعه و منبعی برای کسب روحیه جهادی می‌دانستند. ایشان به خواندن زیارت عاشورا اهتمام ویژه‌ای داشتند، به‌گونه‌ای که از آغاز ماه محرم تا اربعین، این زیارت را ترک نمی‌کردند (مظهری، ۲۰۰۸: ۹۹). ایشان در ایام دهه محرم در نجف دو مرتبه به حرم مشرف می‌شدند. روزها برای خواندن زیارت عاشورا به حرم می‌آمدند و شب‌ها هم که جزء برنامه همیشگی‌شان بود که به حرم مشرف شوند. بعد به کربلا می‌رفتند که تا سیزدهم محرم در کربلا مشرف بودند و بعد دوباره به نجف باز می‌گشتند (مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام، ۲۰۱۰، ج ۱: ۱۴۸). این سیره مستمر ایشان در طول پانزده سال اقامتشان در نجف بود که نشان‌دهنده التزام عملی امام به یک سنت

عبادی - سیاسی مهم است. خواندن زیارت عاشورا در چهل روز اول محرم بیانگر آن است که امام با این عمل تداوم نهضت حسینی را در طول چهل روز نخست محرم حفظ می‌کردند و این برنامه مستمر روشی برای انتقال مفاهیم مبارزاتی نهضت عاشورا به یاران و شاگردان بود.

از منظر ایشان، زنده نگه‌داشتن عاشورا یک مسئله بسیار مهم سیاسی - عبادی است که در پیشبرد انقلاب اثر بسزایی دارد (خمینی، ۲۰۱۰، ج ۱۳: ۳۲۷). ایشان تصریح می‌کردند: «این خون سیدالشهدا(ع) است که خون‌های تمام ملت‌های اسلامی را به جوش می‌آورد» (خمینی، ۲۰۱۰، ج ۱۵: ۳۳۱). این عمل، پیوندی زنده و همیشگی بین مبارزان و قیام کربلا ایجاد می‌کرد.

زیارت مرقد معصومین، حکم «نوعی بیعت» با ایشان را داشت. امام رضا(ع) در یکی از سخنان خود درباره زیارت حرم معصومین(ع) می‌فرماید: «إِنَّ لِكُلِّ إِمَامٍ عَهْدًا فِي عُنُقِ أَوْلِيَائِهِ وَ شِيعَتِهِ، وَإِنَّ مِنْ تَمَامِ الْوَفَاءِ بِالْعَهْدِ زِيَارَةُ قُبُورِهِمْ؛ هر امامی عهد و میثاقی بر ذمه دوستان و شیعیان خویش دارد و زیارت قبور امامان، بخشی از عمل به این تعهد است» (شیخ حرعاملی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۰: ۳۴۶). زائر هنگام زیارت قبور معصومین(ع) با آنها عهد می‌بندد که جزء راه و رسم آنان در راه دیگری گام برندارد (سبحانی تبریزی، ۲۰۰۸: ۱۸۸). این نگاه، زیارت را از یک عمل احساسی صرف، به یک عهدنامه عملی و مبارزاتی ارتقا می‌داد.

زیارت به مثابه کنش سیاسی - اجتماعی

برنامه زیارت امام در نجف، از نظم و تدبیر خاصی برخوردار بود. ایشان هر شب در ساعتی مشخص به حرم حضرت علی(ع) مشرف می‌شدند و در طول پانزده سال اقامت، این برنامه را ترک نکردند (ر.ک: روحانی، ۱۹۸۵: ۳۰۲؛ مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام، ۲۰۱۰، ج ۱: ۱۱۸؛ موسوی، ۲۰۱۲: ۶۶). تشرف شبانه امام به حرم حضرت علی(ع) نشان از روحیه معنوی و توجه وافر به اهل بیت به‌ویژه امیرمؤمنان(ع) بود. این ویژگی ایشان برای کسانی که به‌خوبی با ایشان آشنا نبودند و بیشتر چهره سیاسی انقلابی امام را دیده بودند، تعجب برانگیز بود؛ چون انتظار نداشتند شخصیتی که با یک دیکتاتور درافتاده و داعیه‌ی مبارزه با آمریکا و اسرائیل دارد، ابعاد معنوی و روحانی‌اش هم این‌قدر قوی باشد و هر شب وقت خاصی را وقف زیارت حرم مطهر حضرت علی(ع) نماید؛ زیرا به‌طور طبیعی، افرادی که جنبه سیاسی مبارزاتی قوی‌ای داشتند، ابعاد دینی و معنوی‌شان تزلزل می‌کرد؛ ولی امام این قاعده را درهم شکسته و در عرصه‌های مختلف، مجمع اضداد شده بود و همین ویژگی‌ها بود که طلباب و بعضی از مخالفان را مجذوب خود می‌کرد (سیدصادقی، ۲۰۰۸: ۱۳۱-۱۳۳). این نظم و استمرار، خود پیامی بود بر اهمیت این سنت به‌عنوان بخشی جدایی‌ناپذیر از برنامه‌ی یک مبارز و مرجع انقلابی است. همچنین امام از فضای زیارت‌ها برای تقویت پیوندهای مردمی و انقلابی استفاده می‌کردند.

زیارت به مثابه الگوی تربیتی و اخلاقی

امام با رفتار خود در حرم‌ها، الگویی عملی از چگونه زیارت کردن را به شاگردان و مردم آموختند.

پایبندی به آداب زیارت

در خاطرات سال‌های حضور امام آمده است که «برخلاف شیوه برخی علما در زیارت مراقد ائمه(ع) که به‌طور اختصار و با عرض سلام و خواندن دو رکعت نماز و خداحافظی برگزار می‌شد، امام شیوه خاصی داشتند. با وجود این که ایشان هر شب در ساعتی مشخص به حرم حضرت علی(ع) مشرف می‌شدند، اما آداب اذن دخول، خواندن نماز و زیارت و مفاتیح را به دقت در حدود نیم ساعت انجام می‌دادند. روش ایشان در انجام زیارت برای رفع تکلیف و ادای وظیفه نبود، بلکه دعا و حاجت‌خواهی از ائمه و نشست‌کنار ضریح از آداب ایشان در زیارت مراقد متبرکه به حساب می‌آمد» (مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام، ۲۰۱۰، ج ۲: ۱۶۵). این عمل نشان می‌داد که ایشان به سنت‌های مذهبی که به آنها اعتقاد داشتند، متعهد بودند و تحت تأثیر نظرات دیگران قرار نمی‌گرفتند. در شرایط سخت تبعید و فشار مبارزه، این ارتباط، منبع عظیمی از آرامش، استواری و تداوم بخشیدن به حرکت بود.

قاطعیت در زیارت

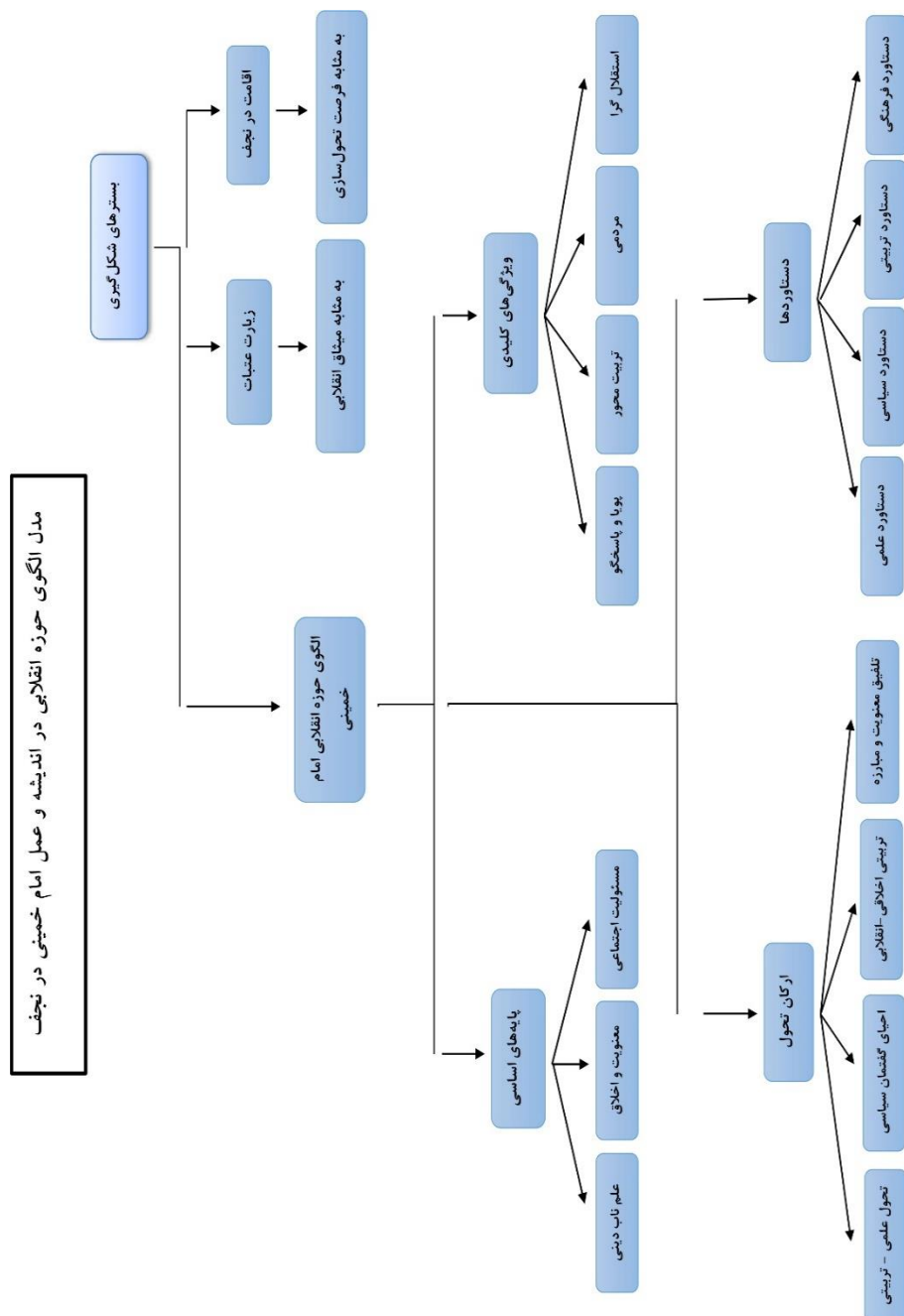
شب قبل از عزیمت به پاریس، با وجود مخالفت مأموران عراقی که می‌گفتند «حفاظت شما برایمان مشکل است»، با قاطعیت فرمودند: «من با شما کاری ندارم. من زیارت می‌روم... لازم نیست شما حفاظت کنید». (فردوسی‌پور، ۲۰۱۱: ۲۲۵). ظاهر آن است که این تصمیم نشان‌دهنده اهمیت زیارت و عبادت در زندگی ایشان است؛ حتی در شرایطی که در آستانه یک سفر مهم سیاسی بودند. پاسخ ایشان نشان‌دهنده قاطعیت و اراده قوی ایشان در انجام‌دادن کارهای معنوی است. ایشان حاضر نبودند به دلیل فشارهای سیاسی یا امنیتی از برنامه‌های معنوی خود دست بکشند. قاطعیت ایشان الگویی برای طلاب انقلابی است که نمی‌توانند و نباید اجازه دهند که هیچ قدرتی، حتی با تهدید امنیت، آنان را از انجام وظیفه‌ی اصلی‌شان بازدارد.

پایبندی امام به زیارت، امری موقعیتی نبود. به‌عنوان نمونه دیگر زمانی که فرزندان پیشنهاد داد به دلیل طوفان شدید، زیارت را در خانه بخوانند، امام فرمودند: «مصطفی، لطفاً این روحیه عوامانه را از ما نگیر» و با وجود شرایط سخت به حرم مشرف شدند (رجائی، ۲۰۱۳، ج ۳: ۲۰). به‌نظر می‌رسد که حوزه انقلابی امام، حوزه‌ای عالمانه و آگاهانه است که در آن، طلاب باید از سطحی‌نگری به عمق و از سستی به استواری برسند. این دقیقاً همان تربیتی است که برای ساختن یک انقلابی شکست‌ناپذیر لازم است.

رفتار متواضعانه با زائران و پرهیز از برتری‌جویی

امام هنگام ورود به حرم، هرگز از کسی درخواست نمی‌کردند تا جایش را به ایشان بدهد، بلکه «هر جای خالی پیدا می‌کردند، می‌نشستند» (مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۲۰۱۰، ج ۱: ۷۷)؛ این رفتار نشان می‌داد که ایشان برای دیگر زائران و حضور آنان در حرم نیز ارزش قائل هستند و نمی‌خواهند با درخواست

جای خاص، مزاحمتی ایجاد کنند یا احساس برتری داشته باشند. حتی در شلوغی حرم امام حسین(ع)، وقتی پیرمردی زیر دست و پا مانده بود، امام خود شخصاً خم شده و او را از زمین بلند کردند (رجائی، ۲۰۱۳، ج ۱: ۱۶۴)؛ این منش متواضعانه، درس بزرگی در «مردمی‌بودن» برای طلاب و انقلابیون بود.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با واکاوی سیره عملی و اندیشه امام خمینی(ره) در دوران اقامت در نجف و توجه به سلوک زیارتی ایشان در عتبات‌عالیات، در پی تبیین الگوی «حوزه انقلابی» بود. یافته‌ها به‌وضوح نشان می‌دهد که این الگو، تصادفی یا تک‌بعدی نبود، بلکه حاصل برنامه‌ای جامع و همه‌جانبه بود که هم‌زمان به تحول در چهار ساحت اصلی حیات حوزوی پرداخت:

الف- در ساحت علمی با نوسازی روش‌های تدریس، تربیت شاگردان برجسته و تألیف آثار ماندگار، بنیان‌های علمی حوزه را تقویت و آن را از رکود خارج کرد. شاگردانی که در حلقه درس امام در نجف پرورش یافتند، افرادی بودند که هم از عمق علمی برخوردار بودند و هم به‌ضرورت مبارزه و حکومت‌داری واقف شده بودند.

ب- در ساحت سیاسی، با احیای گفتمان سیاسی و تبیین نظریه ولایت‌فقیه، حوزه را از انزوا و سیاست‌گریزی رهانید و آن را به کانون تحولات اجتماعی و پیشران انقلاب تبدیل نمود. امام در نجف توانست در فضایی در تقابل با دیدگاه‌های سنتی حوزوی، نظریه ولایت‌فقیه را به‌عنوان پشتوانه فقهی حکومت دینی تبیین و تدریس کند. درس‌های خارج اصول و فقه ایشان، نه بحث‌هایی انتزاعی که مقدمات استدلالی برای ضرورت تشکیل حکومت اسلامی بود. تحول‌آفرینی امام در نجف ثابت کرد که می‌توان در عین برخورداری از جایگاه علمی و تدریس نوینی که استادان کهنه‌کار را شگفت‌زده می‌کرد، وارد عرصه سیاست شد و این سیاست را نه از موضع قدرت‌طلبی که از موضعی معنوی و دینی در جهت صیانت از کیان حوزه و دفاع از مظلوم پیش برد.

ج- در ساحت اجتماعی، با اصلاحات درونی مانند مبارزه با تبعیض، تشریفات‌زدایی و تأکید بر مردمی‌بودن، ساختار سنتی حوزه را متحول کرد و پیوند آن را با توده‌های مردم استوار ساخت.

د- در ساحت معنوی، با تبدیل زیارت به کنش معنوی - سیاسی، میثاق مبارزاتی و منبع الهام، پیوند ناگسستنی بین عرفان و انقلاب، و بین معنویت و مبارزه ایجاد کرد. حضور منظم و عاشقانه امام در حرم امام علی(ع) و امام حسین(ع) و خواندن مستمر زیارت عاشورا، منبعی برای تزریق روحیه ایثار و شهادت بود. سیره زیارتی امام نشان داد که عرفان و معنویت شیعی، منزوی و گوشه‌نشین نیست. عبادت و زیارت ایشان، آمیخته با انقطاع از تعلقات دنیوی و درعین‌حال، سرشار از توجه به مردم مانند همنشینی با زائران و کمک به آنان و قاطعیت در برابر دشمن مانند اصرار بر زیارت در آستانه رفتن به پاریس بود. این، «عرفان انقلابی» بود؛ عرفانی که انسان را به خدا نزدیک می‌کند و در همان حال، او را به میدان مبارزه با طاغوت می‌کشانند.

دستاوردهای این الگوی تحول‌آفرین، فراتر از مرزهای حوزه نجف بود و تأثیراتی شگرف بر صحنه جهان اسلام گذاشت. این الگو، پشتوانه فکری، نیروی انسانی و روحیه لازم برای رهبری بزرگ‌ترین انقلاب مردمی قرن را فراهم آورد. امام خمینی(ره) ثابت کردند که نهادهای دینی می‌توانند با حفظ اصالت‌های خود، در عین پویایی و پاسخگویی به نیازهای زمانه، نقش فعال و پیشرو در اداره جامعه و

مقابله با استعمار و استبداد ایفا کنند. این الگو، تا امروز می‌تواند با تأکید هم‌زمان بر اجتهاد پویا و پیوند با فرهنگ عاشورا برای مراکز دینی در سراسر جهان اسلام الهام‌بخش باشد.

پیشنهادهای

با توجه به یافته‌های این پژوهش، پیشنهادهای زیر برای مطالعات آتی ارائه می‌شود:

مطالعه‌ی تطبیقی نقش سایر حوزه‌های علمیه در پذیرش این الگو: پژوهش‌های آینده می‌توانند به بررسی میزان و چگونگی تأثیرپذیری حوزه‌های علمیه دیگر (مانند قم، مشهد و حوزه‌های جهان عرب) از الگوی حوزه انقلابی امام خمینی(ره) بپردازند و شباهت‌ها و تفاوت‌های این تأثیرپذیری را تحلیل کنند.

بررسی راهکارهای به‌روزرسانی این الگو برای پاسخگویی به چالش‌های کنونی جهان اسلام: الگوی حوزه انقلابی یک الگوی ایستا نیست. پژوهش‌های آینده باید به این پرسش اساسی پاسخ دهند که چگونه می‌توان اصول این الگو را برای مواجهه‌ی کارآمد با چالش‌های نوظهور جهان اسلام، مانند گسترش افراطی‌گری، تهاجم فرهنگی غرب، مسائل زیست‌محیطی و نیاز به الگوی حکمرانی اسلامی در جهان پیچیده‌ی امروز، به‌روزرسانی و بازتعریف کرد.

در پایان می‌توان تأکید کرد که الگوی حوزه انقلابی امام خمینی(ره)، به‌عنوان میراثی ماندگار، نه تنها کلید فهم گذشته انقلاب اسلامی که راهنمای عمل برای ساختن آینده‌ی درخشان در پرتو دین و عقلانیت است.

References

- A group of authors (2010). *Memoirs of the Years in Najaf*, Tehran: Orouj Publishing House. (In Persian)
- Âblashkari, Seyyed Majid (2007). "Memoirs of Imam Khomeini and the years of presence in Najaf", *Quarterly Journal of Ziarat Culture*, 2(6), pp. 122-137. (In Persian)
- Ahmadi, Mohammad Reza (2005). *Memoirs of Ayatollah Taheri Khorramabadi*, Tehran: Islamic Revolution Documentation Center. (In Persian)
- Amid Zanjani, Abbas Ali (2000). *A Narrative of the Islamic Revolution of Iran: Memoirs*, Tehran: Islamic Revolution Documentation Center, 1st ed. (In Persian)
- Babaei, Saeid (n.d.). *The Face of Najaf Ashraf*, Tehran: Hajj and Pilgrimage Organization. (In Persian)
- Dastani Birki, Ali (2014). *Questions and Answers (Three Hundred Questions and Answers on Imam Khomeini's Thought)*, Tehran: Orouj. (In Persian)

- Diman al-Soltani, Moharram (2015). "The Political Activities of Mr. Khomeini in Najaf from 1965 to 1978", *Quarterly Journal of Historical Studies*, Nos. 49-50, pp. 11-47. (In Persian)
- Doaei, Seyyed Mahmoud (2005). "Imam in Najaf (Interview)", *Quarterly Journal of Historical Studies*, No. 11, pp. 9-34. (In Persian)
- Estadi, Reza (1992). *Forty Articles*, Qom: Ayatollah Mar'ashi Najafi Library, 1st ed. (In Persian)
- Fallahi, Akbar (2011). *Oral History of Imam Khomeini's Life and Struggles in Najaf*, Tehran: Islamic Revolution Documentation Center. (In Persian)
- Farahani, Mojtaba (2008). *The Beloved's Tresses: Memoirs of Imam Khomeini's Teaching Years*, Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. (In Persian)
- Fazel Astarabadi, Mohammad (2008). *Memoirs*, Tehran: Islamic Revolution Documentation Center. (In Persian)
- Fazli, Abdul Hadi (2015). *Al-Hawzah al-Ilmiyyah: Histories and Systems*, Qom: Al-Sayyida al-Ma'suma Institute. (In Persian)
- Ferdowsipour, Ismail (2011). *The Memoir Book of Hojjat al-Islam wal-Muslimin Ferdowsipour*, Tehran: Orouj Publishing. (In Persian)
- Golabgirnik, Mahmoud et al. (2004). *Najaf: The Center of Shi'ism*, Mashhad: Astan Quds Razavi, Islamic Research Foundation. (In Persian)
- Hemmatian, Ali Asghar (2020). *An Introduction to the Educational System of Seminaries*, Qom: Seminary Management Center. (In Persian)
- Horr Âmeli, Mohammad ibn Hasan (1996). *Wasael al-Shi'a*, Qom: Âl al-Bayt Institute, 1st ed. (In Persian)
- Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works (2010). *Memoirs of the Years in Najaf*, Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. (In Persian)
- Iragchi, Ali (2010). *The Light of the Sun (Memoirs of Ayatollah Haj Sheikh Ali Iragchi)*, Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. (In Persian)
- Khâtam Yazdi, Abbas (2020). *Memoirs of Ayatollah Khâtam Yazdi*, Tehran: Islamic Revolution Documentation Center. (In Persian)
- Khomeini, Ruhollah (1999). *Introduction to the Book of Al-Khalal fi al-Salat*, Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. (In Persian)
- Khomeini, Ruhollah (2010). *Sahifeh-ye Imam*, Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works, 5th ed. (In Persian)
- KhwajehSarvī, Gholamreza (2001). "The Unity of Religion and Politics in Imam Khomeini's Thought", *Quarterly Journal of Political Science*, (16), pp. 91-104. (In Persian)
- Malakuti, Muslim (2006). *Memoirs of Ayatollah Muslim Malakuti*, Tehran: Islamic Revolution Documentation Center. (In Persian)
- Mazhari, Marziyeh (2008). *The Behavioral Study of Imam Khomeini*, Tehran: Orouj, 1st ed. (In Persian)

- Mehrvarzian, Tahereh (2006). *Memoirs of Ayatollah Ali Al-e Es'haq*, Tehran: Islamic Revolution Documentation Center. (In Persian)
- Mohtashamipour, Ali Akbar (1997). *Memoirs*, Tehran: Artistic Center of the Islamic Propagation Organization. (In Persian)
- Motaghi, Ebrahim (2018). "Strategic Pragmatism in Imam Khomeini's Political Thought", *Quarterly Journal of Political Thought in Islam*, No. 15, pp. 80-100. (In Persian)
- Mousavi Tabrizi, Hossein (2008). *Memoirs of Ayatollah Seyyed Hossein Mousavi Tabrizi (First Volume)*, Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. (In Persian)
- Mousavi, Seyyed Mohammad Hashem (2012). *A Biography and Memoirs of Ayatollah Abbas Ali Amid Zanjani*, Tehran: Khorsandi. (In Persian)
- Pasandideh, Mahmoud (2000). "A Glance at the Seminary of Najaf Ashraf", *Meshkat*, (69), pp. 111-130. (In Persian)
- Rahimian, Mohammad Hassan (2018). *In the Shadow of the Sun*, Tehran: Soureh Mehr, 13th ed. (In Persian)
- Rajabi, Mohammad Hassan (1990). *Political Biography of Imam Khomeini*, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. (In Persian)
- Rajaei, Gholam Ali (2013). *Perceptions of Imam Khomeini's Conduct*, Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. (In Persian)
- Sadr, Mohammad Baqir (2019). *Seminaries and Necessities*, Qom: Dar al-Sadr Publications, 1st ed. (In Persian)
- Salehi, Hamid (2017). *The Duality: Najaf Seminary, Qom Seminary*, Tehran: Andisheh Sazan-e Noor, 1st ed. (In Persian)
- Setoudeh, Amir Reza (2001). *Step by Step with the Sun*, Tehran: Panjereh, 1st ed. (In Persian)
- Seyyed Javadi, Ahmad et al. (2004). *Encyclopedia of Shi'ism*, Tehran: Hojjati, 1st ed. (In Persian)
- Seyyed Kabari, Alireza and Bagher al-Oloum Research Institute (1999). *Shiite Seminaries across the World*, Tehran: Amir Kabir. (In Persian)
- Seyyed Sadeghi, Seyyed Mostafa (2008). *Memoirs of Hojjat al-Islam wal-Muslimin Mohammad Javad Keshmiri*, Tehran: Islamic Revolution Documentation Center, 1st ed. (In Persian)
- Sobhani Tabrizi, Jafar (2008). *The Guide to Truth*, Tehran: Mash'ar Publications. (In Persian)
- Sobhani Tabrizi, Jafar (2009). *Wahhabism: Intellectual Foundations and Practical Record*, Qom: Imam Sadiq Institute. (In Persian)
- Tabarsi, Abi Mansour Ahmad ibn Ali (1963). *Al-Ehtejaj*, Najaf Ashraf: Al-Nu'man Press. (In Persian)
- Tabatabaei, Fatemeh (2011). *The Climate of Memories*, Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. (In Persian)
- Yousefian, Nematollah (2000). *The Personality and Jurisprudential Views of Imam Khomeini*, Qom: Islamic Research Center of the Representative of the Supreme Leader in the IRGC. (In Persian)

-
- Zakeri, Ali Akbar (2012). *The Rising Sun: A Chronology of Imam Khomeini's Life*, Qom: Bustan-e Ketab. (In Persian)